

Emléktöredékek

MÁRKUS ISTVÁNról

Bizonyosan vannak még sokan mások is szerte e kis hazában, akik személyes emlékeket őrizgetnek Márkus Istvánról, az emberről és a szépírói erényekkel megáldott társadalomkutató tudósról, indokolt tehát a nyelvtani többes használata. Mind jobban erősödik az a meggyőződés, hogy elemi *kötelességünk* az emlékidézés, mert az ő igenen mostoha, mégis az örök derűt, a megismerés élményének nagyszerűségét sugárzó élete is, a mindennapi tapasztalatokra és módszeres megfigyelésekre sziporkázó elméjével reflektáló megannyi szociográfiai-szociológiai látletele is akkor lesz igazán eszméltető hatású: a kor és az „éppen ekkor” élni kénytelen Ember viszonyát hitelesen láttató, ha a szikár életrajzi tények és a művekbe belefoglalt lefegyverzően nagyszabású tudás-készlet „mögötteséről”, az előre lendítő és a hátráltató körülményekről minél többet megtudunk azoktól, akik valamelyest „beavatottak” lehettek életének folyásába.

Magam sem tudom persze, hogy mennyire voltam valóban „beavatott”! Amikor 1963-1964 fordulóján tájt Szolnokon találkoztunk, Márkus éppen kitörőben volt abból a „szellemi karanténból”, melybe a börtönből amnesztiával való kiszabadulását követően került: afféle „ínségmunkaként” (akkortájt így értelmeztük!) könyve is megjelenhetett. Igaz, hogy oroszul jól tudó felesége, Jászai Ilona társszerzőjeként Lomonoszov életrajzát írta meg, tehát eléggé messze kellett távolodnia „tanult mesteriségétől”. A történelmi és a szociológiai munkálkodás folytatásának lehetőségét ígérte viszont, hogy (a nyilván célzottan felelevenített!) NÉKOSZ-os kapcsolatai révén egy vízügyes ösztöndíjhoz jutott. Azzal a megbízással, hogy a tervezés (talán már az építés?) stádiumában lévő „Tisza II.” vízlépcső és a kapcsolódó öntözőrendszer vidékének „víztelen” előtörténetét és az „éltető víz” várható hatását mérje fel egy általa megszervezendő „munkaközösség” vezetőjeként, valamilyen (akkor sem volt egyértelmű, hogy milyen műfajú, ám történelmi és szociológiai módszerrű), néhány év alatt megírandó írásműben. Én akkortájt (odahagyva a debreceni egyetem néprajzi tanszékén a nem túl ígéretes gyakornoki-könyvtárosi állásomat) fél-munkaidőben magyart tanítottam az egyik szolnoki gimnáziumban, a másik (a késő estékkel megoldva jóval nagyobb) felében pedig néprajzos muzeológus lehettem a megyei gyűjtőkörű Damjanich Múzeumban. Ez utóbbi munkahelyemen – munkatervi feladatként – az egyetemen elkezdett (egyetemi szakdolgozatban is összegzett) témámat, a Tisza és a Tisza-menti kisvizek halászatát, a 18. századi nagykunsági levéltári források tanulmányozá-

sa révén igyekeztem a „víz és az ember” gondolkör felé tágítani s történetileg elmélyíteni, tehát szinte „kapóra jött” Márkus ígéretes távlatot felkínáló „hivatalos”, egyúttal baráti érdeklődése személyes terveim iránt. És mintha neki is „kapóra jött” volna, hogy akad legalább egyvalaki a Szolnokon és más alföldi városokban hadra fogható fiatal muzeológusok és levéltárosok között, aki történeti szemlélettel akar és tud részt venni a „helyi hagyományok” és a korparancsként éppen ekkortájt megfogalmazódó „modernizáció” találkozásának központi gondolata köré építendő: az ármentesítés következményeit és az öntözés parancsoló szükségességét felmutatni törekvő történeti-szociológiai vállalkozásban.

Arra nem emlékszem, hogy szavakban is kinyilvánította volna Márkus Pista: valóban „felfedezett” magának, a gesztusai azonban eléggé beszédesek voltak. Egyrészt: olyannyira „barátian” (pontosabban: „haverként”) kezelt az első pillanattól, hogy eszembe sem jutott a közöttünk lévő majd’ 20 év korkülönbség, ami (ezt hoztam magammal az otthoni paraszti-kisiparosi környezetemből) zavart kissé, ha egy majdnem apám korú valakit viszont-tegeztem. Ő soha sem volt több évtizedes kapcsolatunk alatt „Pista bácsi” – a legcsekélyebb feszélyezettség nélkül „Pistának” szólítottam és „Márkus Pistaként” emlegettem. Másrészt: amikor 1964 nyarán gyulai múzeumigazgató lettem, a megszerveződés állapotában lévő „kutatócsoportunk” helyi bázisát is – szinte automatikusan: anélkül, hogy ebben a kérdésben egyezkedtünk volna – a szolnoki múzeumból Gyulára helyezte át – és nem az ottani Vízügyi Igazgatóságra, ahol „hivatalos” ismeretsége volt, hanem hozzánk: a múzeummal egyet jelentő szolgálati lakásunkba. Ami annyit jelentett, hogy olykor-olykor (rendszerint váratlanul: előzetes bejelentés nélkül) megjelent nálunk – csak úgy beszélgetni. Bár ilyenkor jórészt engem faggatott: mivel foglalkozom, mire jutottam a kutatási témáimban, mégis nagyon-nagyon sokat tanultam tőle. Alighanem elsősorban neki köszönhetem, hogy mind az archivális forrásokat tanulmányozva, mind a jelenkori észleleteimet (az elhatározott „adatgyűjtést” és a „benne élő megfigyeléssel” azonos jelentőségű egyszerű állampolgári jelenléteimet) értelmezve-tudatosítva egyre jobban ráéreztem a *mezővárosi* létezés, de nemcsak *paraszti*, hanem céhes iparosi/kisiparosi, sőt kismemesi/hivatalnoki *hagyományok* – azaz: a hagyomány-rétegek, az erősen rétegzett, a rendies tagolódást mintegy leképező „mezővárosi hagyomány” – meghatározó voltára. Akkor szinte-szinte észre sem vettem, csak utólag tudatosodik bennem a parttalan eszmecekeréink termékeny hatása: az egykori paraszti, parasztmunkási, illetve úri, alkalmasint csak urizáló létezés-formáktól való messze távolodás ellenére az élet-minőség és az élet-eszmények látens jelenlétének apró (olykor nem is olyan apró!) árulkodó jeleire – a közvetlen források mellett – Márkus Pista segített rátalálnom. És persze ő mutatta az egyik lehetséges utat számomra a „társadalomnéprajz” felé is – azt a meggyőződésemet erősítette újra meg újra, hogy nem az „archaikus” vagy az „innovatív” kulturális jelenségek egyszerű regisztrálása, hanem ezek *együttes* jelenléte-hatása jelentőségének, hosszú távú hasznosulásának társadalmias szemléletű vizsgálata az igazán vonzó etnográfusi feladat – a társadalomnéprajz igazi feladata.

Ami az együtt-munkálkodásunk konkrétumait illeti: múzeumigazgatói minőségemben szerveztem egy, az eléggé képlékeny kutatási terveinket valamelyest konkretizáló nyilvános „ankétot” vagy „szimpoziumot” is Gyulán, a városi könyvtárban a reménybeli közreműködők és az „érdeklődő civilek” részvételével. Csupán arra emlékszem, hogy elme-nyitogató eszmecekerét folytattunk a jórészt 19. században lezajlott ármentesítések messze ható következményeinek végső eredményeiben nem feltétlenül egymást erősítő agrártörténeti és néprajzi megközelítéséről – az akkor megvitatottak részleteit azonban megközelítőleg sem tudom felidézni.

Ahogy magáról a „munkaközösségi” kutatásról sincs mit mondanom, hiszen arra sem emlékszem, hogy végeztünk volna érdemi „cél-kutatást”. Csupán annyi történt, hogy mindenki végezte a maga történeti és/vagy néprajzi kutatásait, melyeket – ugyanúgy lokális keretek között, de „munkaköri kötelességként” – akkor is végzett volna, ha nem lebegtettem meg valaki egy közös kötet lehetőségét. És – amennyire ifjú korunk mindenre elszánt lelkesedéséből ez logikailag kikövetkeztethető – ha Márkus nagyon forszírozta volna, azaz a kézirat leadásának „záros határidejével” újra meg újra megszarol bennünket, alighanem el is készül egy „olyan, amilyen” tanulmánykötet! Soha nem beszélünk róla, tehát gyanítom csupán: ő maga nem is akarta igazán, hogy elkészüljön – túlságosan „szakszerű” (az-

az: a források sugalmazta történeti, etnográfiai, szociológiai tanulságokat „abszolút igazságként” láttató), tehát kevésbé „taktikus”: az elvárásokhoz igazodó lett volna ez a végeredmék. Vagyis: a (kimondatlanul is) propagandisztikus célok szolgálatába állítást ambicionáló esetleges mecénások/kiadók szempontjából elfogadhatatlan. Nyilván meg akart kímélni bennünket az akkori „viszonyokat” alaposan (nálunk mindenképp alaposabban) ismerő Márkus az (elkerülhetetlen) kudarcélménytől. S mert ő verbuválta össze a baráti társaságot, jobbnak látta eleve távol tartani bennünket attól a megalapozatlan következtetéstől is, hogy közös munkánk alkalmasint a szervező-szerkesztő „’56-os múltja” miatt minősül elfogadhatatlannak...

Azt egyébként valószínűtlennek tartom, hogy az a bizonyos „’56-os múlt” a mindig és mindenütt vizslató szemek által következetesen számon tartott „bélyeget” jelentett volna Márkus Pista személyén. Gyula (vagy az 1970-es évek elején Cegléd, ahol szintén gyakran felkeresett) eléggé kisváros, a múzeum pedig eléggé frekventált hely volt ahhoz, hogy a „belső elhárítás”, ha akarta, szemmel tarthatta volna kapcsolataimat. Ám soha nem kérdezték meg tőlem, hogy mit kerestem nálam Márkus, aki... Ha megkérdezték volna, természetesen a „mester” rangú társadalomkutatóról beszéltem volna, akivel kizárólag a „szakmáról” szoktunk szót váltani. Egy vidéken élő kutatónak ugyanis szüksége van rá, hogy ápolja a kapcsolatot minden olyan fővárosi kollegával, aki „otthon van” a folyóirat-szerkesztőségekben, a könyvkiadókban. Róla pedig *tudtam*, hogy valóban otthon van! A ’60-as években ugyanis Pesten (és Budán, a hegyekben, ahol nyaranta egy – emlékeim szerint – faházacska „nyári lakba” húzódtott el s ott dolgozott) többször is meglátogattam. Ezek az alkalmi együtt-léteink nemcsak arra kínáltak alkalmat, hogy ellessek valamit a munkamódszeréből, hanem éppen nem a szellemi műhelyekből kiszorított, megbélyegzett, sokkal inkább támogatás-megbecsülés övezte író és tudós szerteágazó szakmai kapcsolataiból is engedett meglátni egyet-mást. Mivel az írói és a tudósi létforma nála nagyon is természetes „egybefonódásának” titkát is meg akartam érteni, még azt is hajlamos voltam akkortájt a „szabadúszóként” létezés szükségszerű (mégsem kényszerű!) velejárónak elfogadni, hogy a Móra Könyvkiadó által felkínált lehetőséget kihasználva egy-egy ismeretterjesztő műbe rejtette bele Márkus a magyar (és az egyetemes!) történelemmel kapcsolatos sokrétű ismereteit, sőt: a serdületlenek számára a népmesék szellemiségére vissza-visszaütaló, de „modern” szemléletű meséket is publikált. Ami persze az éppen vállalt (utólag talán úgy tűnhet: muszáj-) feladattal való legteljesebb azonosulást és végsőig feszített munkatempót kívánt tőle!

Amit a munkamódszeréről-munkatempójáról elmondhatok: bár csodáltam és irigyeltem, követni akkor sem, később sem tudtam, ahogyan a magnetofont (már akkor!) az *írás munkaeszközeként* használta. Nemcsak a másokkal folytatott „irányított beszélgetéseket” (azaz: nemcsak az adatgyűjtői szándékú interjúkat) rögzítette ugyanis rigorózus következetességgel a mindig nála lévő magnetofon segítségével, hanem a folyóiratokban, utóbb a könyvekben közölt magvas tanulmányait, illetve az ebben az időben keletkezett, a Móra Könyvkiadónál megjelent gyermekmeséit is magnóra mondvá fogalmazta, és miután (állandó, emlékeim szerint a „szomszédban” lakó) gépírónője legépelte ezt a „nyers-fogalmazványt”, gondosan stilizálta-javította, majd újra leíratta a gépelt szöveget. Persze, nem „megfigyeltem” ezt a módszerét (maga az írás túl „intim” tevékenység ahhoz, hogy meg lehessen figyelni), hanem Márkus ráutaló megjegyzéseiből és a *Valóság* szerkesztőségében tett látogatásunkkor hallottakból rekonstruálom most utólag. Történt pedig egyik Pestenlétem alkalmával, hogy Pistának valamilyen konkrét ügyben mennie kellett a *Valósághoz*, és számára természetes volt, hogy ha már ott vagyok, kísérjem el őt – legalább találkozhatok a főszerkesztő Kőrösi Józseffel, és Lázár Istvánnal, Sükösd Mihállyal. Valóban találkoztam velük, s Pista a figyelmükbe ajánlott – az már rajtam múltott, hogy ez az alkalmi találkozás nem fejlődött rendszeres munkakapcsolattá. Ekkor – és jelenlétemben: korántsem illetéktelenül kihallgatott „titkot” adok most tovább – mondta valamelyikük: „Pista, ilyen hevenyészett stílusú dolgozatot még nem kaptunk tőled.” És Márkus válasza: „Igazad van! Sajnos, miután a gépírónőm leírta a magnóról a szöveget, nem volt időm végigjavítani, mert sürgettetek. Adjátok vissza, így valóban nem jelenhet meg.”

Az eddig felidézettek akár „bensőséges” kapcsolatról: az élet rejtettebb titkaiba való beavatásomról is árulkodhatnak. Ennek ellenére: ’56-ról és a börtön-évekről nekem soha nem beszélt Márkus Pista – igaz, nem is kérdeztem. Csupán érezni lehetett apró gesztusaiból, hogy „valamit” – és nem, vagy elsősorban nem, azt, *amiért* tíz évre elítélték! – szeretne nagyon mélyen eltemetni. Arra következtem tehát, hogy a börtön-évek alatt történhetett valami... Egyszer utalt is rá, hogy Erdei Ferenc, akit legfőbb mestereként tisztelt, s akihez már-már fiúi szeretettel ragaszkodott, amiatt neheztel rá (és engesztelhetetlenül!), ahogyan öccsével, Sándorral, a hozzá eljutott hírek szerint, a börtönben (vagy a kihallgatáson?) viselkedett. Arra már nem emlékszem, hogy említett-e valami konkrétumot... Az viszont megmaradt az emlékezetemben, hogy minden áron tisztázni szeretne volna a „félreértést” Erdei Ferencsel. Engem is kapacitált, hogy segítsek összehozni egy ilyen tisztázó beszélgetést. Ami teljesen reménytelen vállalkozás lett volna: „hivatalból” ismertem ugyan Erdeit, egyszer-kétszer, mint Népfront-főtítkárt, felkerestük Gyuláról (a kapcsolattartással megbízott tagja voltam a városi Népfront-elnökségnek) és nyaranta azért is találkoztam vele, mert ő volt a Gyulai Várszínház tanácsadó testületének elnöke – emberi közelségbe azonban soha nem kerültünk.

Csak annyit tudok tehát, hogy ’56 egy ki nem beszélhető nagy-nagy titokként tornyosult Márkus Pista mögött. A közvetlen forrásokból alkalmasint kideríthető, hogy mi lehetett az – talán valaki már valószínűsíteni is tudja.

Arra azonban hadd figyelmeztessenek: nem hiszem el a mai és a jövőbeli „valószínűsítőknak”, hogy lehetne olyan titok, amely érvénytelenné tenné a márkusi életmű *lényegi* igazságtartalmát. Tudván tudom ugyanis, hogy nem „vezekelni” akart ’56-ért, hogy ezzel az aktuális hatalom előtt jó pontokat szerezzen, amikor újra meg újra „elkerülhetetlenek, szükségszerűnek” mondotta a kollektivizálást, és a „háztájizással” kiegészülő téesz-gazdálkodást, mint az utó-paraszti létezésforma: a paraszti polgárosulás részben anyagi, részben mentális fedezeteként látta. Mert Márkus mindig is valóság-közeli észleletek alapján általánosított, mást aligha mondhatott! Az *akkori* észleletei nem lehetnek mindenestül érvénytelenek csupán azért, mert *manapság* azt tekintjük nyilvánvaló igazságnak, hogy a téesz-gazdálkodás *nem jelenthette* a magyar agrárium hosszú távú jövőképét. Ha viszont a mába belenyúló fejlemények alapján akarunk ítélkezni erről az „irreálisnak” bizonyult jövőképről, illendő arra is figyelni, amit „történelmi parasztság” végleges múltba tűnéséről: a rendszerváltás utáni „vissza-parasztosodás” esélyének lehetetlen voltáról megfogalmazott Márkus István. „A parasztság – mint tömeges életforma és mint öntörvényű műveltségi állapot” ugyanis valóban nem állott vissza – a téesz-gazdálkodással (és a virágzó háztáji gazdaságokkal) együtt a múltnak-régmúltnak nyomokban is alig-alig fellelhető rekvizitumává lett.

Meggyőződésem, hogy hiteles mestertől tanulhatják meg az utánunk jövőök, ha Márkus István „nekünk maradt” életművét alaposan megvallatják, hogy milyen is volt a maga valóságában az a fél-évszázad itt Magyarországon, amikor a történelmi parasztság megszűnt társadalmi tényező lenni. Megszűnt, miközben megszenvedte a politikai hatalom által a fejére olvasott halálos ítéletet: a téeszbe kényszerítést, s miközben ideig-óráig mint ha azt érezhette volna, hogy a téesz-gazdálkodás szél-árnyéka a paraszti ambíciók átmenetiségének, robbanás- szerű újra-aktivizálódásának is felettébb kedvez. ■ ■ ■

■ **Szilágyi Miklós** (1939–2019): etnográfus. Utolsó életében megjelent kötete: *Személyes emlékezet, élettörténet, szépirodalom. Néprajzi tanulmányok* (Kalligram, 2018).